

ПОВСЯКДЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРШЕ РАДЯНСЬКЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті йдеться про культуру повсякденності інтелігенції УСРР у 1920-ті рр. Висвітлюється проблеми її пристосування до нових суспільно-політичних і економічних умов радянської дійсності, розкриваються повсякденні практики і настрої. Автором зроблений висновок, що більшовики нав'язували суспільству свої уявлення про «нормальну» повсякденність, яка набувала статусу «домінантної», хоча інтелігенція тривалий час свідомо і стійко дотримувалась «старих» традицій здійснюючи трансмісію загальнолюдського досвіду і забезпечуючи безперервність процесу соціокультурного наслідування.

Ключові слова: *повсякденне життя, інтелігенція, НЕП, конформізація, радяннізація, міщанство, побут.*

Взаєминам радянської влади та інтелігенції історики приділяли чимало уваги, але переважно це стосувалось політичного й ідейного протистояння між ними, приборкання інтелігенції дореволюційної генерації та виховання нової верстви спеціалістів і митців, залучення інтелігенції до розв'язання господарських і культурних завдань тощо. Про адаптацію інтелігенції до радянської політики крізь повсякденні умови її життєдіяльності у вітчизняній історіографії йшлося переважно принагідно.

Дослідники одностайні у тому, що впродовж першого радянського десятиліття відносини радянських владних органів з інтелігенцією не були сталими, вони змінювались залежно від загальних обставин політичного,

економічного життя в країні, від впливу зовнішньополітичних чинників, врешті, від міри адаптації інтелігенції до реалій нової державності. Зазвичай, амплітуду стосунків учені визначають відповідно до загальноісторичної (суспільно-політичної) періодизації: від доби «військового комунізму» крізь «нову економічну політику», до «великого перелому». Українські дослідники не залишили поза увагою контекст національної політики радянської держави, передусім курс коренізації (в УСРР, відповідно, це «українізація») та пов'язане (хоча зумовлене попереднім історичним періодом) з ним «національно-культурне відродження». Для більшовиків національна інтелігенція була небезпечною. Це виразно артикулював український вчений і письменник Віктор Петров (Домонтович): «Од найвидатніших до найнепомітніших, од геніальних творців, людей політичної акції, філософів, письменників, учених зі світовим ім'ям і визнаною славою і до найпоміркованіших пасивних і байдужих хуторян... вся українська інтелігенція, в цілому її обсязі, незалежно одвіку, соціального походження, поглядів, того або іншого ставлення до советської влади була приречена на згубу» [1, с.31]. Сучасні дослідження українських істориків С. Білоконя, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Р. Пирога, О. Рубльова, В. Ченцова, Ю. Шаповала та ін. яскраво і переконливо це протистояння розкривають.

Стара (сформована у дожовтневий період) інтелігенція виявилась тією категорією населення, що вкрай сутужно піддавалася більшовизації, вперто зберігаючи дистанцію у стосунках з радянською владою. З гідністю перенісши лихоліття світової війни та випробування громадянського протистояння, усвідомлюючи поразку національної революції, вітчизняна інтелігенція за умов утвердження радянської держави в переважній своїй більшості обрала тактику нейтралітету стосовно влади. Втім її діяльність і творчість і далі справляли вплив на широкі верстви населення. Більшовицьке керівництво цілком обґрунтовано вбачало в інтелігенції небезпечного опонента, якого слід було або повернути на свій бік, або усунути як чинника суспільно-політичного життя. Якщо стосовно російської дореволюційної інтелігенції була вживана так звана «гуманна» тактика (дозвіл еміграції, відправка закордон), то до української науково-

академічної еліти (імперськи кваліфікованою «петлюрівською») вона була радикально іншою: «Якщо буде визнаною цінною необхідність видалення української професури з тих місць, де вони зараз знаходяться, то це слід зробити шляхом переводу в інші місця Радянського Союзу, вислати з України в Росію, до Сибіру і т.д., але жодним чином не вислати за кордон, де вони зможуть найкращим і найлегшим способом недосяжності для ДПУ взяти участь у консолідації українських антирадянських сил» [2, с.19-20].

Проголошена як влада трудящих класів, робітників і селян, радянська система від самого початку свого існування усунула інтелігенцію на узбіччя державної соціальної політики. По мірі утвердження радянської влади та поширення більшовицької ідеології в Україні її інтелігенція дедалі піддавалася маргіналізації. Критичне ставлення інтелігенції до влади, як її родова ознака (нагадаємо, що власне ідентифікація інтелігенції як соціальної верстви з загального кола освічених людей і сталася саме крізь призму ставлення до державної влади, частіше у площині протистояння їй [3]), непокоїло більшовиків, тому не випадково Ленін у низці своїх праць і виступів, по суті, виклав нігілістичну програму стосовно інтелігентів. До них стали застосовувати різноманітні економічні і політичні засоби впливу, що врешті призвели до зниження їх життєвого рівня, деформації умов праці і суспільної діяльності. Обмеження свободи творчості для художньої інтелігенції, «спецеїдство» в середовищі інженерно-технічних працівників, втручання в наукову і викладацьку діяльність академічних учених при унеможливленні самостійного політичного позиціонування, обтинанні загальнодемократичних свобод поставили інтелігенцію перед вибором культурного виживання. Упродовж першого радянського десятиліття тривало цілеспрямоване пониження її соціального статусу. Значну роль у цьому відіграла пропаганда та її інструмент – партійно-радянська преса [4; 5]. Необхідно, однак, зупинитися ще на одному засобі впливу на інтелігенцію: на зламі її повсякденного укладу життя.

Проблема прилучення до нового ладу, опанування нового політичного простору і нового соціокультурного дискурсу виявилась досить гострою і важко розв'язуваною для інтелігенції. Особливо гостро стали ці питання на рівні

щоденного, повсякденного існування. Впроваджувані більшовиками нові норми, ідеали і практики повсякдення видавались їм сумнівними, нерідко – прямо протилежними тим, що формувались упродовж десятиліть, відповідно до яких було виховане не одне покоління.

Після приходу до влади більшовики заходились будувати новий побут і по-новому влаштовувати повсякденний світ громадян. Принципи колективізації, зрівнялівки, усупільнення сприяли уніфікації життєвих потреб, повоенна розруха і громадянський безлад виправдовували і закріплювали їх низький рівень, крайню мінімілізацію особисто-приватного і примітивізацію громадського. Від самого початку більшовики підпорядкували соціальну політику державним, а не суспільним, тим більше не суто людським, інтересам і потребам. На місці зруйнованого колишнього життя став виникати тотально одержавлений та ідеологічно уніфікований соціум, що мав обслуговувати потреби форсованого воєнно-індустріального розвитку [6-7]. Революційні гасла рівності, братерства, побудови щасливого майбутнього обернулись насильницьким насадженням казарменого соціалізму за єдиним взірцем зі створенням «ідеальної людини комуністичного завтра». Життя окремої людини підкорювалось головній ідеї – побудові нового соціалістичного ладу [7, с.2].

Налагоджений і впорядкований побут – для будь-якої людини природна норма, для інтелігенції – необхідність і умова результативної праці. Інтелігент класичного взірця звик до відповідних стандартів життя, до рівня забезпеченості умов праці, відпочинку, відновлення фізичних і творчих сил. Збережена в інтелігентських колах недоторканість консервативних норм моралі створила вже на початку 1920-х рр. особливу суспільну атмосферу, при якій дотримання цих старих норм набувало характеру опірної стилізації, що проявлялася у реставраторських настроях, у тяжінні до старої ідеології, а також у побутовій поведінці. Закладені здавна у менталітеті інтелігенції установки виявились сильнішими за кон'юнктурні міркування, інстинкти виживання у найскладніших ситуаціях і продовжували неподільно володарювати над інтелігентними людьми, визначаючи весь стиль їх повсякденної поведінки і спосіб мислення. Саме на рівні повсякдення протиборство «старої» і «нової» культури виявилось особливо

очевидним.

Якщо для пролетарів держава справді створювала кращі умови життя і праці (порівняно з дореволюційним часом), то інтелігенцію було оголошено буржуазним елементом і її благоустрій підлягав реконструкції з огляду на проголошені класові пріоритети. Потреба побутового комфорту й елементарних зручностей були оголошені буржуазними примхами, небезпечними вадами для нової людини. Природне прагнення людини до забезпеченого, ситого, комфортного життя оголошувалось протиприродним, чимось на зразок соціальної патології, яку слід випалювати розпеченим залізом як принизливе і огидне бажання. Всяке бажання мати щось своє, особливе, не зведене повністю до громадського і не розчинене в ньому повністю, розглядалось як принципова антигромадська установка, як політичний виклик, що вимагає негайної реакції у вигляді заходів ідеологічного спрямування і організації репресивних заходів [8, с. 58]. Повсякденне життя мало вкладатися у формулу Л.Троцького: «Ентузіазм у праці – скромність у споживанні».

Більшовицька пропаганда зображала інтелігенцію в негативному забарвленні як інтелектуалів-відлюдників, опозиційних до влади. Антиінтелігентська політика не була одномірною. Навпаки, складалась не тільки пропагандистська концепція політичного портрету «старої» інтелігенції, але й її відповідне моральне обличчя. У XIX ст. поняття «інтелігенція» і «міщанство» були прямо протилежними (інтелігенція викривала обивательщину і всіма засобами боролась проти її панування і розповсюдження), у ранньорадянській час інтелігенцію постійно прагнули прирівняти до поняття «обивателі». Подібність між ними, на думку більшовицьких теоретиків, полягала не тільки в їх спільному консерватизмі, прагненні протистояти потоку невисокої пролетарської культури, культурній революції більшовиків у цілому, а й у повсякденному побуті. Вороже ставлення до старих спеціалістів йшло від низів суспільства, від люмпенського прошарку, який був втягнутий у революцію і заявляв претензії на соціальне лідерство. Сталася істотна підміна змісту понять «інтелігенція» та «міщанство». Важливим звинуваченням проти інтелігенції була теза про те, що вона обстоює монополію на знання, опирається

розповсюдженню більшовицьких ідей. Навіть аполітичність інтелігенції тлумачилась як опірність більшовицькій ідеології. Відсутність цікавості до більшовицьких намірів, недовіра до влади, впертий професіоналізм, з яким більшість інтелігентів продовжували робити свою справу, не могли не дратувати більшовиків.

Інтелігенції було заборонено носити посадові і кваліфікаційні відзнаки, здавалось би, це не мало жодного стосунку ні до регульованих урядом галузей, ні до економіки, ні до політики, ні до ідеології. Попри це, цей захід мав цілком очевидний сенс. Відзнаки сприймалися як ознака приналежності до особливої верстви, що володіє спеціальними знаннями, неприступними пересічним громадянам. Саме цим пояснюється їх осуд, а потім заборона. Цілеспрямовано стиралися зовнішні прояви соціальних меж, зникала й внутрішня індивідуальність окремо взятих особистостей в суспільстві.

У повсякденному житті інтелігенції значну роль відігравала релігія, відтепер духовність і релігійність інтелігентів – достатнє підґрунтя для самих серйозних звинувачень у ворожості. В атеїстичній державі інститут церкви був заперечений, віра, як спосіб світоставлення, піддана осуду й цькуванню, висміюванню і презирству. Сакралізація державного культу врешті заступила християнське віросповідання. Цю практику дослідник І.Лосєв характеризує як «руйнування традиційної буденності духовного побуту людини шляхом «марного відкидання», коли замість однієї віри нав'язують іншу, замість культу святих – культ героїв, замість пошанування божества – обожнення харизматичного лідера, означає на практиці знищення права на свободу совісті» [8, с.61].

Деконструктивні заходи були вжиті у всіх сферах повсякденності: у виробничій був зламаний звичний трудовий ритм і спосіб діяльності; дозвілля було піддане примітизації, уніфікації та контролю; приватно-сімейні кордони брутально порушені, родинні і станові цінності знівельовані.

Матеріально-побутовій тріаді повсякдення (харчування – одяг – житло) було завдано руйнівного удару всією системою заходів. Витрати на неї з початку 1920-х рр. стали посідати значно більше місце у бюджеті і свідомості людей.

Харчування забирало стільки матеріальних коштів, фізичних сил і часу на його здобич, що пошук став головним сенсом життя і єдиним способом виживання. Життя перетворювалось на суцільне стояння у чергах за пайком, у «вічне очікування з мішком за спиною зі сподіванням на щось їстівне» [9, с.6]. Невипадково філософ-емігрант П.Б.Струве влучно назвав таку практику «пайковою дресурою» [10, с.463], сама ж інтелігенція визначила її не інакше як «пайколовство». Професор Ніжинського інституту народної освіти М.М. Бережков писав у своєму щоденнику: «Пошлість, глупство, невігластво, брутальність воцарились, захопили всіх, навіть благородних і чесних людей. Ми опустили до нищості, до дрібного розрахунку, торгашества, добування пайків. ...Службовці отримали у пайок, чи у гостинець (не знаю, як назвати) по півфунта коржиків, півфунта повідла і по фунту солі, всього на суму близько 90 крб. (Потіштеся, поласуйте, як діти..., а потім виплатіть за задоволення). ...Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське» [11, арк. 24-24 зв.]. Такий побут неминуче призводив до переоцінки цінностей, до матеріалізації масової свідомості від постійних думок про продовольство. «Думки про їжу набували нав'язливого характеру. Це було самим страшним: змінювався звичний спосіб думати і сприймати світ» [12, арк.61].

Прихід більшовиків до влади супроводжувався руйнуванням і правового простору, правоохоронної системи як такої. В суспільстві гору брав культ сили і насильства [13, с.401-410]. Насильство стало пересічним явищем життя. Суттєвим елементом людської повсякденності стає система постійного: у чомусь навіть звичного, при всьому своєму жахові, фізичного і політичного терору. Різні громадянські інститути (сім'я, школа, професійні об'єднання) підпорядковуються контролю і керівництву з боку держави, перетворюючись на свого роду агентуру державності, що владно вдиралася у всі сфери життєвого світу людини, часто виконуючи при цьому і свою специфічну частину репресивних функцій [8, с.56].

Отже, здійснюючи культурну гегемонію, більшовики нав'язували суспільству свої уявлення про «нормальну» повсякденність, яка набувала

статусу «домінантної». Однак, поруч з нею в історичній практиці неминуче були присутніми альтернативні повсякденності, субдомінантні. Інтелігенція тривалий час зберігала «свою» повсякденність, свідомо і стійко дотримувалась «старих» традицій і ціннісних установок, у такий спосіб здійснюючи трансмісію загальнолюдського досвіду і забезпечуючи безперервність процесу соціокультурного наслідування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петров В. Діячі української культури (1920-1940) – жертви більшовицького терору / В. Петров. – К.: Воскресіння, 1992. – 80 с.
2. Даниленко В. Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років / В. Даниленко // Українська інтелігенція і влада. Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927 – 1929 рр. / упор. Василь Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – С. 12–34.
3. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю.Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 320 с.
4. Коляструк О.А. Українська творча інтелігенція та проблема свободи преси в роки українізації / О.А. Кояструк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип.8. – С. 150–156.
5. Миронова Н. А. Образ «старой» творческой интеллигенции в советской прессе первого послеоктябрьского десятилетия (1917 – 1927 гг.) / Н.А. Миронова // Интеллигенция и мир. – 2008. – № 1. – С. 67–77 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.ivanovo.ac.ru/files/zhurnaly/intelligen_2008_1.pdf
6. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Т.1 / С.Білокінь. – К.: ІУ НАН України, 1999. – 448 с.
7. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. Т.2 / С. Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2013. – 1066 с.
8. Лосев И. Апология обыденности, или Реквием по утопии / И.Лосев // Императивы человечности. – К.: Либідь, 1987.
9. Кобозева А. В. Культурно-антропологический анализ повседневной жизни Москвы: социальные эксперименты первого послереволюционного десятилетия: автореф. дис. канд. филос. Наук / А.В. Кобозева. – М., 2006. – 27 с.
10. Игнатова Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времен его основания до 40-х годов XX века / Е. Игнатова. – СПб: Амфора, 2005. – 815 с.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. ХХІІІ. – Спр. 48.
12. Фриш С. Э. Сквозь призму времени / С. Э. Фриш. – М.: Политиздат,

1992. – 432 с.

13. Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти / А.Н. Олейник – М.: ИНФРА-М, 2001. – XIV, 418 с.

Коляструк О.А. Повседневность интеллигенции в первое советское десятилетие: политический контекст.

В статье речь идет о культуре повседневности интеллигенции в 1920-е гг. Освещается вопрос о ее адаптации к новым общественно-политическим и экономическим условиям советской действительности, раскрываются повседневные практики и настроения. Автором сделан вывод, что большевики навязывали обществу свои представления о «нормальной» повседневности, которая приобретала статус «доминантной», хотя интеллигенция длительное время сознательно и устойчиво придерживалась «старых» традиций осуществляя трансмиссию общечеловеческого опыта и обеспечивая непрерывность процесса социокультурного наследования.

Ключевые слова: повседневная жизнь, интеллигенция, нэп, конформизация, советизация, мещанство, быт.

Kolîastruk O.A. The daily life of intellectuals during the first decade of Soviet power: political context.

The article talks about the culture of everyday life intelligentsia in 1920 years and its adaptation to the new socio-political and economic conditions of Soviet reality, reveals the everyday practices and attitudes. The author concluded that the Bolsheviks imposed their idea of the public "normal" routine, which acquired the status of "dominant", although long intelligentsia consciously and consistently adhered to the "old" traditions making transmission of universal experience and ensuring continuity of the process of social and cultural inheritance.

Keywords: daily life, intelligentsia, NEP (abbr. of New Economic Policy), conformation, sovietion, squaresville, manners and customs.